

ХАРАКТЕРИСТИКА ПСИХОЛОГІЧНИХ ЗАХИСТІВ ТА КОПІНГОВИХ СТРАТЕГІЙ БАТЬКІВ, ЯКІ ВИХОВУЮТЬ ДІТЕЙ РАНЬОГО ВІКУ З ПОРУШЕННЯМИ ПСИХІЧНОГО РОЗВИТКУ

ДУ «Інститут охорони здоров'я дітей та підлітків НАМН України», Харків

Показано результати дослідження психологічних захистів і копінг-стратегій у батьків, які виховують дітей раннього віку з порушеннями психічного розвитку. Встановлено зв'язок між рівнем затримки розвитку дітей та індивідуально-психологічними особливостями батьків, які характеризують їх вибір засобів психологічного захисту.

Ключові слова: психологічний захист, копінг-стратегії, затримка психічного розвитку, діти раннього віку.

Сьогодні однією з найбільш актуальних медико-психологічних та медико-соціальних проблем є створення психологічного підґрунтя для комплексної допомоги сім'ям, що виховують дітей з порушеннями розвитку. Це набуває особливого значення у зв'язку з тим, що продуктивність психічного та особистісного розвитку дитини прямо залежить від якості функціонування родини та здатності батьків адаптуватися до ситуації народження малюка з порушеннями, яка стає для них катастрофічною подією та запускає складні процеси «переживання горя». Ступінь тяжкості порушення розвитку у дитини має істотний вплив на інтенсивність переживання батьків та ступінь їхньої емоційної напруги [1–6].

Метою роботи було вивчення психологічних захистів та копінг-стратегій батьків, які виховують дітей раннього віку, залежно від рівня затримки їх психічного розвитку дитини.

У дослідженні взяли участь 189 батьків дітей віком до трьох років. Вони були розділені на три групи залежно від ступеня затримки розвитку дітей, яких вони виховували. Першу групу становили 62 батьків з дітьми, які мали низький рівень затримки психічного розвитку; другу — 57 з дітьми із середнім рівнем; третю — 70 з дітьми з високим рівнем.

Наявність відставання та рівень затримки в психомоторному розвитку у дітей було підтверджено результатами психодіагностичного обстеження, яке давало змогу визначити особливості розвитку рухової, мовленнєвої, когнітивної, соціально-емоційної сфер та побутової адаптації. Легкий ступінь затримки визначався у разі, якщо фіксувалося два стандартних відхилення від нормативного рівня в одній з названих сфер розвитку. Якщо дитина мала два стандартних відхилення у двох сферах, однією з яких була моторна, це розцінювалося як середній рівень затримки психічного

розвитку. Якщо виявлялося два стандартних відхилення показників у трьох та більшій кількості сфер, однією з яких була моторна, то фіксувалася виражена затримка психічного розвитку дитини.

Для дослідження захисної копінг-поведінки батьків, які виховують дітей із затримками розвитку, застосовували такі методики: «Психологічна діагностика індексу життєвого стилю», «Методика діагностики копінг-поведінки у стресових ситуаціях», «Діагностика стратегій імпульсивної поведінки в конфліктних ситуаціях» [7, 8].

Їх результати подано у табл. 1.

Аналіз результатів показав, що для усіх батьків, незалежно від ступеня затримки психічного розвитку їхніх дітей, найбільш типовим виявився такий механізм психологічного захисту, як проєкція, середні бали за яким були найвищими в обстежених групах (8,24; 7,27 та 7,33 відповідно). Це свідчило про схильність батьків до приписування неусвідомлених та неприємних для себе почуттів, думок, рис характеру іншим людям.

Щодо інших механізмів психологічного захисту, то вони мали показники значно нижчі за домінуючий, яким є проєкція. Зокрема, у першій групі друге та третє місця за ступенем вираження захистів посіли регресія (5,41 бала) та заперечення (5,16 бала), а в другій та третій — заперечення (5,4 та 6,71 бала відповідно) і раціоналізація (5,27 та 5,64 балів). Найнижчі середні бали зареєстровано в усіх групах за такими механізмами психологічного захисту, як заміщення (3,24; 3,27 та 3,44 відповідно) та витіснення (3,18; 3,07 та 3,88), які є найменш характерними для батьків дітей із затримками психічного розвитку.

Проведення порівняльного аналізу дало змогу встановити, що батькам дітей із високим ступенем затримки психічного розвитку достовірно більш притаманним було несвідоме використання таких механізмів психологічного захисту,

Таблиця 1

Показники психологічних захистів батьків дітей із різним ступенем затримки психічного розвитку, $\bar{x} \pm \delta$

Психологічні захисти	Групи батьків			p_{1-2}	p_{2-3}	p_{1-3}
	перша, $n = 62$	друга, $n = 57$	третья, $n = 70$			
Заперечення	5,16±2,31	5,40±1,77	6,71±2,47	—	0,01	0,01
Витіснення	3,18±1,33	3,07±1,34	3,88±1,32	—	0,05	0,05
Регресія	5,41±1,69	4,87±1,83	4,96±1,34	—	—	—
Компенсація	4,65±1,87	4,13±1,77	3,82±1,22	—	—	0,05
Проекція	8,24±2,54	7,27±2,22	7,33±2,28	—	—	—
Заміщення	3,24±1,99	3,27±1,60	3,44±1,06	—	—	—
Раціоналізація	4,93±1,22	5,27±1,99	5,64±1,42	—	—	0,05
Реактивні утворення	3,53±1,39	3,20±1,30	5,06±1,38	—	0,01	0,01

Примітка. Достовірність розбіжностей: p_{1-2} — між першою та другою, p_{2-3} — між другою і третьою, p_{1-3} — між першою та третьою групами. Те саме у табл. 2, 3.

як заперечення ($p_{1-3} \leq 0,01$; $p_{2-3} \leq 0,01$), раціоналізація ($p_{1-3} < 0,05$), витіснення ($p_{1-3} < 0,05$; $p_{2-3} \leq 0,01$) та реактивні утворення ($p_{1-3} \leq 0,01$; $p_{2-3} \leq 0,01$). В умовах хронічного психоемоційного стресу батьки дітей із високим ступенем затримки психічного розвитку намагались активно витіснити зі свідомості травмуючі факти, пов'язані з дитиною, і недостатньо усвідомлювали свої та її проблеми.

Як відомо, при запереченні інформація відразу блокується і не потрапляє у свідомість. Узагальнена оцінка значущості інформації, що надходить, здійснюється ще до її фіксації. У результаті захист за типом заперечення спрацьовує внаслідок попереднього сприйняття і «грубої» емоційної оцінки, а інформація про подію повністю усувається з подальшої обробки. Деякі автори відносять цей механізм до «перцептивного захисту», який ще при сприйнятті виступає в ролі «фільтра», перешкоджаючи усвідомленню чинників, що спричиняють тривогу. Цей механізм, на нашу думку, пояснює «небажання» батьків дітей із високим ступенем затримки помічати порушення їх розвитку, адекватно оцінювати їхнє вираження.

Механізм «витіснення» починає функціонувати у тій фазі процесу задоволення потреб, що визначається як «боротьба мотивів», але найчастіше в неусвідомлюваній формі. Мотив тривоги, зумовлений розбіжністю внутрішніх потреб і системою цінностей особистості, виявляється в цьому випадку сильнішим. Найчастіше витіснення набуває форми забування або ігнорування. І хоч витіснення не виявилось домінантним механізмом психологічного захисту в обстежених групах (3,18; 3,07 та 3,88 бала), все ж схильність до нього більш виражена у батьків із високим ступенем затримки психічного розвитку дітей.

Такий психологічний захист, як раціоналізація, є дефензивним механізмом, який допускає у свідомість травмуючу інформацію, але дає змогу інтерпретувати її, так би мовити, «безболісним» для себе чином. Він пов'язаний з усвідомленням і використанням в мисленні тільки тієї частини сприйнятої інформації, завдяки якій власна поведінка виглядає як добре контрольована і така, що не суперечить об'єктивним обставинам. При цьому травмуюча, неприйнятна частина ситуації видаляється зі свідомості, особливим чином перетворюється і після цього усвідомлюється в трансформованому вигляді. Захист здійснюється за допомогою побудови переконливих аргументів для виправдання своїх соціально неприйнятних бажань, почуттів, думок і дій. Головна особливість раціоналізації полягає у спробі створити гармонію між бажаним та реальним станом постфактум і тим самим запобігти втраті самоповаги, зниженню самооцінки. Саме такі особливості були більш властивими батькам дітей із високим ступенем затримки психічного розвитку.

Переважання у структурі психологічних захистів батьків, що мають дітей із високим рівнем затримки психічного розвитку, механізму реактивного утворення свідчила про тенденцію формування у них таких усвідомлених установок і поведінки, які суперечать неусвідомленим, неприйнятним бажанням та почуттям. Унаслідок реактивного утворення поведінка людини змінюється на протилежну (з протилежним знаком), тоді як предмет бажання та ставлення до нього залишаються незмінними. Зокрема, надмірне, занадто підкреслене почуття може бути вказівкою на те, що в основі його лежить протилежне за знаком почуття. Реактивне утворення досить чітко демонструє неусвідомлювану брехливість

Таблиця 2

Показники копінг-стратегій батьків дітей із різним ступенем затримки психічного розвитку

Копінг	Групи батьків			p_{1-2}	p_{2-3}	p_{1-3}
	перша, $n = 62$	друга, $n = 57$	третя, $n = 70$			
Орієнтований на завдання	59,61±19,8	55,87±18,7	60,11±20,3	—	—	—
Орієнтований на емоції	39,56±13,0	44,60±14,5	42,24±14,2	—	—	—
Орієнтований на уникання	41,62±14,6	41,27±13,8	48,6±15,2	—	0,05	0,05

Таблиця 3

Показники стратегій поведінки в конфліктних ситуаціях батьків дітей із різним ступенем затримки психічного розвитку

Стратегії	Групи батьків			p_{1-2}	p_{2-3}	p_{1-3}
	перша, $n = 62$	друга, $n = 57$	третя, $n = 70$			
Продуктивні (П)	12,16±4,04	11,86±3,76	10,47±3,52	—	—	0,05
Непродуктивні (Н)	11,14±3,88	12,73±4,16	12,16±4,64	—	—	—
Відносно продуктивні (ВП)	13,76±4,39	16,24±5,39	17,53±5,14	0,05	—	0,01
Когнітивні	16,50±5,96	18,05±5,87	19,67±5,69	—	—	0,05
Емоційні	10,56±3,34	10,33±3,28	10,29±3,25	—	—	—
Поведінкові	10,86±4,02	12,80±3,65	12,45±2,97	0,05	—	0,05

«Я» стосовно себе й оточення, бо істинне знання є іноді настільки нестерпним, що воно не може бути усвідомленим, і тоді людина захищається від цього знання.

Водночас середні показники за таким механізмом психологічного захисту, як компенсація, виявилися в третій групі достовірно нижчими, ніж у першій ($p_{1-3} < 0,05$). Отже, батьки дітей із високим рівнем затримки психічного розвитку були менш здатними відновлювати порушену рівновагу психічних і психофізіологічних процесів шляхом створення протилежно спрямованої реакції або імпульсу. У них було менш вираженим прагнення усунути зі свідомості комплекс меншовартості за рахунок цілеспрямованого розвитку фізичних чи психічних функцій, що допомагають відчувати адекватність.

Результати порівняльного аналізу показників копінгової поведінки у стресових ситуаціях батьків дітей із різним ступенем затримки розвитку наведено у табл. 2.

У всіх трьох досліджуваних групах найбільші середні бали були зареєстровані за копінгом, орієнтованим на завдання (59,61±19,8; 55,87±18,7 та 60,11±20,3, без достовірних відмінностей). Це свідчить про те, що батьки у стресовій ситуації концентрували увагу та мислення насамперед на вирішенні проблеми, намагалися ретельно розподіляти свій час, розставляли пріоритети та активно діяли з опорою на минулий досвід.

Батьки, діти яких мають високий рівень затримки психічного розвитку, були більш схильні, на відміну від інших двох груп, до використання копінг-стратегії, що відбиває орієнтацію на уникання. Середній бал за цією стратегією був достовірно вищим у третій групі (41,62; 41,27 та 48,61; $p_{2-3} < 0,05$; $p_{1-3} < 0,05$). Це означає, що вони намагались уникнути контакту з навколишньою дійсністю, уникнути рішення проблем. Як відомо, уникання — одна з провідних поведінкових стратегій при формуванні дезадаптивної, псевдоопановуючої поведінки. Використання цієї стратегії зумовлене недостатністю розвитку особистісно-середовищних копінг-ресурсів і навичок активного вирішення проблем.

Середні бали за копінгом, орієнтованим на емоції, також є досить високими (39,56; 44,60 і 42,24; без достовірних відмінностей), що відбиває схильність батьків дітей із порушеннями розвитку звинувачувати себе, жаліти, відчувати нервозність, напругу, роздратованість.

Отже, для батьків дітей незалежно від ступеня затримки їх психічного розвитку характерним було використання копінгу, спрямованого на завдання, а для батьків дітей із високим ступенем затримки — ще й копінгу, орієнтованого на уникання.

У табл. 3 подано результати порівняльного аналізу стратегій імпульсивної поведінки у конфліктних ситуаціях, які використовувались опитуваними батьками.

Результати опитування свідчать, що в усіх трьох групах найвищі середні бали отримано за відносно продуктивними стратегіями імпульсивної поведінки, до яких належать розрядка, фаталізм, відвернення, позитивне мислення, порівняння, віра, причому ступінь вираження цих стратегій був достовірно більшим у другій та третій групах (13,76; 16,24 і 17,53; $p_{1-2} < 0,05$; $p_{1-3} \leq 0,01$). Водночас продуктивні стратегії були достовірно більш притаманні батькам, які виховують дітей із низьким рівнем затримки, порівняно з батьками дітей, що мають високий рівень затримки психічного розвитку (12,16 і 10,47; $p_{1-3} < 0,05$). У батьків першої групи реєструвалася більша схильність вдаватися до раціональних дій, пошуку підтримки, заспокоєння, самозміни. За непродуктивними стратегіями, до яких належать відсторонення, фантазія, самозвинувачення, стримування, нерішучість, контроль емоцій тощо, достовірних відмінностей між групами не виявлено. Але можна помітити, якщо для батьків першої групи вони є найменш характерними (ВП > П > НП), то в другій та третій групах непродуктивні стратегії посідають друге місце за ступенем вияву (ВП > НП > П). Як відомо, непродуктивні стратегії не усувають стресового стану, а іноді навіть сприяють його посиленню.

Щодо аналізу імпульсивних стратегій із точки зору їх провідного психічного компонента, то для батьків усіх трьох груп найбільш характерним було використання когнітивних стратегій, причому достовірно більше — батьками дітей із високим рівнем затримки (16,5; 18,05 і 19,67; $p_{1-3} < 0,05$). Саме вони виявилися більш здатними до порівняння, віри, позитивного мислення (варіанти відносно продуктивних стратегій), але водночас — і до оцінки власної провини, нерішучості, заперечення, подолання поза реальністю (непродуктивні стратегії).

Емоційні стратегії (розрядка, вираження почуттів, контроль емоцій тощо) використовувалися обстеженими батьками однаково, незалежно від ступеня затримки розвитку їх дітей, і були найменш представлені у відповідях батьків. Поведінкові стратегії достовірно більш притаманні батькам другої та третьої груп (10,86; 12,8 і 12,45; $p_{1-2} < 0,05$; $p_{1-3} < 0,05$). Як відомо, до продуктивних та відносно продуктивних поведінкових стратегій належать раціональні та поетапні дії, пошук допомоги, наполегливість, відволікання, а до непродуктивних — відступ. Саме ці стратегії фіксувалися як більш характерні для батьків дітей із середнім та високим ступенями затримки психічного розвитку.

Батьки усіх досліджуваних груп насамперед були схильні до використання у стресових ситуаціях відносно продуктивних стратегій імпульсивної

поведінки, особливо батьки дітей із середнім та високим рівнями затримки. Продуктивні стратегії частіше використовували батьки дітей з низьким рівнем затримки психічного розвитку. При цьому для усіх батьків найхарактернішим було використання когнітивних стратегій імпульсивної поведінки, більшою мірою — батьками дітей із високим рівнем затримки. Водночас використання поведінкових стратегій більш притаманне батькам дітей із середнім та високим ступенями затримки психічного розвитку.

Таким чином, встановлено зв'язок між рівнем затримки розвитку дитини та індивідуально-психологічними особливостями батьків, які характеризують їх психологічні захисти та копінгові стратегії. Використання отриманих даних є підґрунтям для формування програм психологічного супроводу батьків, які виховують дітей раннього віку з порушеннями психічного розвитку.

Список літератури

1. *Ветрила Т. Г.* Анализ семейной тревоги у членов семей, в которых растет ребенок с нарушением психического развития / Т. Г. Ветрила // Таврический журн. психиатрии.— 2009.— Т. 13, № 1 (46).— С. 42–45.
2. *Маркова М. В.* О разработке комплексной системы медико-психологической реабилитации семей, воспитывающей ребенка с нарушением психического развития / М. В. Маркова, Т. Г. Ветрила // Журн. психиатрии и медицинской психологии.— 2009.— № 2 (22).— С. 38–45.
3. Emotional Burden and Coping Strategies of Parents of Children with Rare Diseases / R. L. Picci, F. Oliva, F. Trivelli [et al.]. // J. of Child and Family Studies.— 2015.— № 24.— P. 514–522.
4. *Sen E.* Difficulties Experienced by Families With Disabled Children / E. Sen, S. Yurtsever // J. for Specialists in Pediatric Nursing.— 2007.— № 12 (4).— P. 238–252.
5. Coping of parents with physically and/or intellectually disabled children / A. Taanila, L. Syrjälä, J. Kokkonen, M.-R. Järvelin // Child: Care, Health and Development.— 2012.— № 28.— P. 73–86.
6. *Gallagher S.* Child problem behaviors are associated with obesity in parents caring for children with developmental disabilities / S. Gallagher, A. Hannigan // Res. Dev. Disabil.— 2015.— № 36.— P. 358–365.
7. *Фетискин Н. П.* Социально-психологическая диагностика развития личности и малых групп / Н. П. Фетискин, В. В. Козлов, Г. М. Мануйлов.— М.: Изд-во Ин-та психотерапии, 2002.— 490 с.
8. *Вассерман Л. И.* Психологическая диагностика индекса жизненного стиля: пособ. для психологов и врачей / Л. И. Вассерман, Е. Б. Ерышев, О. Ф. Клубова.— СПб.: СПбНИПНИ им. В. М. Бехтерева, 2005.— 50 с.

**ХАРАКТЕРИСТИКА ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ ЗАЩИТ И КОПИНГОВЫХ СТРАТЕГИЙ
РОДИТЕЛЕЙ, ВОСПИТЫВАЮЩИХ ДЕТЕЙ РАННЕГО ВОЗРАСТА
С НАРУШЕНИЯМИ ПСИХИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ**

А. В. КУКУРУЗА

Показаны результаты исследования психологических защит и копинг-стратегий у родителей, воспитывающих детей раннего возраста с нарушениями психического развития. Установлена связь между уровнем задержки развития детей и индивидуально-психологическими особенностями родителей, которые характеризуют их выбор средств психологической защиты.

Ключевые слова: психологическая защита, копинг-стратегии, задержка психического развития, дети раннего возраста.

**CHARACTERISTICS OF PSYCHOLOGICAL PROTECTION AND COPING STRATEGIES OF PARENTS
RAISING EARLY AGE CHILDREN WITH DEVELOPMENTAL DISORDERS**

H. V. KUKURUZA

The results of the study of psychological protection and coping strategies of parents raising children with mental development disorders are shown. The association between the level of development delay and the individual-psychological peculiarities of the parents, which characterize their choice of means of psychological protection, was established.

Key words: psychological protection, coping strategies, mental developmental delay, early age children.

Надійшла 17.10.2017